

**АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ
НАД ПОВНОЛІТНІМИ ОСОБАМИ В УКРАЇНІ****ANALYSIS OF LEGISLATION IN THE SPHERE OF GUARDIANSHIP AND CARE
OF ADULTS IN UKRAINE**

Соцька А.М., д.ю.н.,

доцент кафедри філософії, права та соціально-гуманітарних дисциплін

Національна академія статистики, обліку та аудиту,

радник Голови

Національна Асамблея людей з інвалідністю України

У статті авторкою проаналізовано деякі з чинних законодавчих актів, нормами і положеннями яких визначається механізм набуття фізичними особами правового статусу недієздатної чи обмежено дієздатної особи, порядок здійснення опіки та піклування над повнолітніми особами, контролю за відповідними процесами тощо. Особливу увагу приділено Конституції України, яка визначає відсутність у недієздатних осіб права голосу та права бути обраними на деякі посади. Охарактеризовано зміст норм Цивільного кодексу України, що стосуються природи дієздатності та її обмеження чи позбавлення, і Цивільного процесуального кодексу України в частині статей за окремим провадженням, пов'язаних із питанням розгляду судом справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи. Авторка також зупинилася на вивченні норм Сімейного кодексу України, виключно якими регламентовано питання виконання недієздатними особами сімейних обов'язків майнового та немайнового характерів. Значну увагу приділено Виборчому кодексу України, який містить чи не найбільше обмежень відносно недієздатних осіб, пов'язаних із реалізацією виборчих прав. Наведено інформацію про міжнародний досвід забезпечення права на участь у політичному житті осіб із психічними та інтелектуальними порушеннями. Також авторка зупинилася на аналізі кримінальної відповідальності за злочини, пов'язані зі здійсненням опіки та піклування над повнолітніми особами, передбаченої в Кримінальному кодексі України. Охарактеризовано й низку законів України. Авторка у статті торкнулася і нормативно-правових актів, прийнятих Президентом України та Кабінетом Міністрів України. Насамкінець проаналізовано відомчі накази. Крім того, за текстом статті акцентовано на недоліках українського законодавства в досліджуваній сфері.

Ключові слова: законодавство, опіка, піклування, повнолітня особа, дієздатність, недієздатна особа, особа, дієздатність якої обмежена, окреме провадження.

In the article, the author analyzes some of the current legislative acts, the norms and provisions of which determine the mechanism for individuals to acquire the legal status of an incapacitated or limitedly capable person, the procedure for exercising guardianship and care over adults, control over relevant processes, etc. Special attention is paid to the Constitution of Ukraine, which determines the absence of the right of incapacitated persons to vote and the right to be elected to certain positions. The content of the norms of the Civil Code of Ukraine concerning the nature of legal capacity and its restriction or deprivation, and the Civil Procedure Code of Ukraine in terms of articles on individual proceedings related to the issue of court consideration of cases on the restriction of civil legal capacity of an individual, recognition of an individual as incapacitated and restoration of civil legal capacity of an individual are characterized. The author also focused on the study of the norms of the Family Code of Ukraine, which exclusively regulate the issue of the performance of family obligations of a property and non-property nature by incapacitated persons. Considerable attention is paid to the Election Code of Ukraine, which contains perhaps the largest number of restrictions regarding incapacitated persons related to the exercise of electoral rights. Information is provided on international experience in ensuring the right to participate in political life of persons with mental and intellectual disabilities. The author also focused on the analysis of criminal liability for crimes related to the exercise of guardianship and care over adults, provided for in the Criminal Code of Ukraine. A number of laws of Ukraine are also characterized. The author of the article also touched upon the regulatory legal acts adopted by the President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine. Finally, departmental orders were analyzed. In addition, the text of the article emphasizes the shortcomings of Ukrainian legislation in the area under study.

Key words: legislation, guardianship, care, adult, legal capacity, incapacitated person, person whose legal capacity is limited, separate proceedings.

Постановка проблеми. Саме від якості та всеохоплення законодавчою регламентацією правовідносин значною мірою залежить рівень забезпечення прав і законних інтересів їх суб'єктів, зокрема у випадку з обраною для цієї статті темою – фізичних та юридичних осіб, дотичних до теми опіки та піклування над повнолітніми недієздатними особами та особами, дієздатність яких обмежена. Відповідне законодавство досить часто зазнає змін, інколи спірних і навіть таких, що визнаються неконституційними. Тому, аналіз норм і положень нормативно-правових актів з питання опіки та піклування над повнолітніми особами – питання актуальне і завжди своєчасне, адже виявлення його позитивних моментів та недоліків і формулювання пропозицій з удосконалення сприятиме якісному розвитку відповідних правовідносин.

Стан дослідження питання. Положення стосовно законодавчих норм з питання опіки та піклування над повнолітніми особами зустрічаються у працях майже всіх науковців, які досліджують різні аспекти цієї теми. Серед них Н. А. Аблятіпова, Г. В. Галущенко, В. Я. Калакура, О. В. Кіряк, М. В. Магійко, Д.С. Прутян, О. С. Юнін

та інші. Однак розвиток законодавства і правовідносин свідчить на користь подальшого наукового вивчення й аналізу законодавства у визначеній сфері.

Мета статті – характеристика основних нормативно-правових актів, якими регламентується питання опіки та піклування над повнолітніми недієздатними особами та особами, дієздатність яких обмежена.

Виклад основного матеріалу. В Україні норми та положення з питань, які безпосередньо стосуються відсутності чи обмеження дієздатності, опіки та піклування над повнолітніми особами, містяться в понад 60 законодавчих актах, низці з яких буде приділено увагу в цій статті. Водночас діють сотні нормативно-правових актів з дотичних до досліджуваної теми питань, пов'язаних з інвалідністю, психічними порушеннями, психіатричною допомогою, соціальним забезпеченням осіб із психічними порушеннями тощо.

Далі перейдемо до характеристики й аналізу українського законодавства, яке регламентує правовідносини у сфері опіки та піклування над повнолітніми особами.

Передусім що стосується *Конституції України*. Вона гарантує рівні права усім громадянам України та їх рів-

ність перед законом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак [2]. Цей принцип стосується і тих осіб, які не можуть самостійно повністю або частково забезпечити потреби особистого або соціального життя через певні порушення здоров'я. Водночас стосовно недієздатних осіб та осіб, дієздатність яких обмежена, у конституційних нормах визначено низку обмежень, зокрема: не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними (стаття 70); повноваження народних депутатів України припиняються достроково у разі визнання його судом недієздатним (стаття 81); підставами для звільнення судді є набрання законної сили рішенням суду про визнання недієздатним або обмежено дієздатним (стаття 126); законом можуть бути визначені винятки стосовно представництва осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена (стаття 131-2); повноваження судді Конституційного Суду України припиняються у разі набрання законної сили рішенням суду про визнання недієздатним або обмежено дієздатним (стаття 149-1) [2].

Визначальна роль у досліджуваній сфері належить *Цивільному кодексу України* [18]. Саме в цьому документі визначено підгрунття адміністративно-правового статусу повнолітніх осіб, позбавлених чи обмежених у дієздатності. Нормами Цивільного кодексу України визначено поняття та природу цивільної дієздатності фізичної особи, підстави, наслідки та порядок визначення її обмеженого обсягу (часткова, неповна, повна, обмежена чи відсутня), правові наслідки для особи в разі її позбавлення чи обмеження в дієздатності, правовий статус суб'єктів забезпечення та здійснення опіки й піклування над недієздатними особами та особами, дієздатність яких обмежена, тощо. Окрім іншого, цим кодексом визначено, що (1) суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (стаття 36); (2) суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище (стаття 36); (3) над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування (стаття 37); (4) фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (стаття 39); (5) над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка (стаття 41) [18].

Нерозривно пов'язаний із проаналізованим кодексом *Цивільний процесуальний кодекс України* [19]. Останній містить у рамках Розділу IV «Окреме провадження» главу 2 «Розгляд судом справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи». Статтями цієї глави чітко регламентовано підсудність справ про обмеження цивільної дієздатності чи визнання недієздатним; визначено осіб, які можуть бути заявниками; встановлено вимоги до змісту заяв про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи та про визнання фізичної особи недієздатною; врегульовано питання призначення судово-психіатричної експертизи; встановлено порядок розгляду відповідних справ у суді та, насамкінець, визначено вимоги до змісту рішень суду у відповідних справах, строк їх дії, порядок прийняття та скасування, розсилання до зацікавлених органів та низку інших питань.

Практика засвідчила спірність прийнятої в 2017 році норми статті 300 Цивільного процесуального кодексу

України, якою встановлено, що строк дії рішення про визнання фізичної особи недієздатною визначається судом, але не може перевищувати двох років.

Ще одним важливим документом у досліджуваній сфері є *Сімейний кодекс України*. У ньому врегульовано питання виконання недієздатною особою її сімейного обов'язку немайнового характеру, зокрема зазначено про його припинення через неможливість виконання. Також встановлено, що майновий обов'язок недієздатної особи за її рахунок виконує опікун [17].

Передбачено також, що реєстрація шлюбу з особою, яка визнана недієздатною, є підставою для визнання такого шлюбу недійсним.

Сімейним кодексом України встановлено права: особи, дієздатність якої обмежена, самостійно здійснювати свої права за допомогою піклувальника (стаття 14); одного із подружжя звернутися до органу державної реєстрації актів цивільного стану за розірванням шлюбу, якщо другий із подружжя визнаний недієздатним (стаття 107); дитини, яка досягла чотирнадцяти років, змінити своє по батькові за згодою одного з батьків, якщо другий з батьків визнаний обмежено дієздатним, недієздатним (стаття 149) [17].

Насамкінець аналізованим кодексом встановлено обмеження щодо можливості бути усиновлювачами особам, які обмежені в дієздатності або визнані недієздатними.

Виборчий кодекс України встановлює, що громадяни, визнані судом недієздатними, не мають права голосу [1], тобто не мають права вільно обирати. Зазначене обмеження кореспондується з нормою Конституції України, про яку йшлося вище, однак є дискусійним з огляду на міжнародний досвід, пов'язаний із непоодинокими практиками індивідуального вирішення питання щодо голосування недієздатних осіб чи ж наділення їх відповідним правом. Крім того, у *Виборчому кодексі України* містяться й інші обмеження для недієздатних осіб. Зокрема: особи, визнані судом недієздатними, не мають права голосу на місцевих виборах (стаття 7); повноваження члена окружної, дільничної виборчої комісії припиняються достроково виборчою комісією, яка її утворила, у зв'язку із визнанням його недієздатним (стаття 89) тощо. Крім того, відповідного змісту норми закріплено у статтях 104, 105, 146, 159, 160, 208, 230 та 231 [1].

Аналіз перелічених обмежень дає підстави для висновку, що за змістом статей Конституції України та *Виборчого кодексу України* обмежується не лише право голосу недієздатних осіб як право вільно обирати, а й право таких осіб бути обраними.

Аналіз результатів національних досліджень, проведених Агентством Європейського Союзу з основних прав людини (European Union Fundamental Rights Agency) у 2010 році в 27 країнах Європейського Союзу щодо ситуації із забезпеченням права на участь у політичному житті осіб із проблемами психічного здоров'я та осіб із інтелектуальною недостатністю, виявив, що національна практика у цій сфері є дуже різноманітною. Загалом можна виявити три підходи до цього питання: 1) повне позбавлення права участі таких осіб у виборах; 2) індивідуальний розгляд; 3) повна участь у виборчому процесі осіб із психосоціальними порушеннями [5].

Кримінальний кодекс України передбачає кримінальну відповідальність за злісне невиконання опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки (стаття 166); використання опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду підопічному (зайняття житлової площі, використання майна тощо) (стаття 167) [3].

Згідно із *Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні»* [12] вирішення у встановленому законодавством порядку питань опіки і піклування статтею

34 віднесено до делегованих повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад. Водночас відповідно до статті 23 *Закону України «Про місцеві державні адміністрації»* до повноважень місцевих державних адміністрацій в галузі соціального забезпечення та соціального захисту населення віднесено, окрім іншого, вирішення питань щодо встановлення опіки і піклування [13].

Вкрай значимим у контексті захисту прав недієздатних осіб вбачається *Закон України «Про психіатричну допомогу»* [15]. Він містить велику кількість норм, пов'язаних із питаннями огляду недієздатних осіб, їх лікування, надання таким особам амбулаторної психіатричної допомоги, їх госпіталізації до закладу з надання психіатричної допомоги тощо.

Авторська вказівка на його важливість підтверджується також Рішенням Конституційного Суду від 20 грудня 2018 р. № 13-р/2018 [16], яким положення шостого речення частини першої статті 13 («Згода на госпіталізацію фіксується в медичній документації за підписом особи або її законного представника та лікаря-психіатра.») визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними).

Вкрай спірною на практиці виявилася стаття 13 цього Закону, згідно з якою особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною, яка за станом свого здоров'я не здатна висловити прохання або надати усвідомлену письмову згоду, госпіталізується до закладу з надання психіатричної допомоги за рішенням (згодою) органу опіки та піклування, яке ухвалюється не пізніше 24 годин з моменту звернення до цього органу законного представника зазначеної особи і може бути оскаржено відповідно до закону, у тому числі до суду [15].

Продовжуючи тему із законами України, варто також зазначити про *Закон України «Про безоплатну правову допомогу»* [6]. Його нормами визначено: звернення про надання одного з видів правових послуг у рамках безоплатної первинної правової допомоги, що стосуються осіб, визнаних судом недієздатними, або дієздатність яких обмежена судом, надсилаються або подаються їх опікунами чи піклувальниками (стаття 10); право на безоплатну вторинну правову допомогу (зокрема на здійснення представництва інтересів в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру) мають особи, щодо яких суд розглядає справу про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною та поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, протягом розгляду справи в суді (стаття 14); звернення про надання одного з видів правових послуг в рамках безоплатної вторинної правової допомоги, що стосуються осіб, визнаних судом недієздатними, або дієздатність яких обмежена судом, подаються їх опікунами або піклувальниками за місцем фактичного проживання таких осіб або їх опікунів чи піклувальників незалежно від реєстрації місця проживання чи місця перебування особи (стаття 18); для здійснення представництва інтересів осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в суді щодо представництва осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, або для складання документів процесуального характеру Центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги може уповноважити свого працівника (стаття 21) [6].

Своєю чергою *Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України»* визначає порядок виїзду з України недієздатних осіб (стаття 10). Зокрема передбачено, що громадянам України, визнаним судом недієздатними, виїзд з України може бути дозволено на підставі нотаріально засвідченого клопотання їх законних представників або за рішенням суду [14].

Ще одним видом нормативно-правових актів у досліджуваній сфері є укази Глави держави. Так, Указом Пре-

зидента України від 2 квітня 1994 р. № 127 *«Про Консульський статут України»* на консулів покладаються повноваження щодо вжиття заходів для встановлення опіки (піклування) над недієздатними або обмеженими в дієздатності громадянами України, які перебувають в їх консульських округах і залишилися без опіки (піклування), а також щодо офіційної підтримки або висловлення заперечень щодо встановлення опіки (піклування) над громадянами України, що проживають у консульському окрузі відповідної консульської установи [11].

Відноситься до законодавчих актів у досліджуваній темі також *постанова Кабінету Міністрів України від 22 березня 2017 р. № 164 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 4 березня 2004 р. № 269 і визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України»*. У ній, окрім іншого, передбачено, що особова справа законного представника особи з інвалідністю, визнаної недієздатною чи цивільна дієздатність якої обмежена, та дитини з інвалідністю залишається в структурному підрозділі з питань соціального захисту населення за місцем його проживання (отримання допомоги) [7]. Водночас вважаємо це формулювання таким, що суперечить законодавству, яке має вищу юридичну силу. Зокрема недієздатні особи та особи, дієздатність яких обмежена, володіють майновими правами на виплати, які їм призначаються. Тобто, особові справи мають оформлятися на повнолітніх осіб, які перебувають під опікою та піклуванням, а не на їх опікунів чи піклувальників. Такий підхід узгоджуватиметься також із практикою оформлення особових справ на осіб, опіку чи піклування над якими здійснюють спеціальні заклади або органи опіки та піклування.

Значимим у контексті захисту майнових прав недієздатних осіб є *наказ Міністерства юстиції України 22 лют. 2012 р. № 296/5 «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України»* [8]. Відповідно до цього нормативно-правового акту при посвідченні правочину щодо відчуження нерухомого майна відчужувач цього майна подає заяву про наявність/відсутність прав недієздатних чи обмежено дієздатних осіб на користування цим майном. З метою перевірки відсутності прав недієздатних чи обмежено дієздатних осіб на користування відчужуваним нерухомим майном нотаріус має право додатково витребувати від підприємств, установ і організацій відомості та документи, необхідні для вчинення такого правочину. За наявності зазначеного права недієздатної чи обмежено дієздатної особи нотаріус повинен витребувати у відчужувача дозвіл органу опіки та піклування на вчинення такого правочину [8]. Також в однойменному Порядку визначено, що: правочини від імені фізичних осіб, визнаних у судовому порядку недієздатними, вчиняють опікуни; факти, що недієздатна фізична особа є живою чи перебуває в певному місці, посвідчуються за усним зверненням її законного представника (опікуна); заяву про прийняття спадщини від імені недієздатної особи подає її опікун, якому також надано право відмовитися від прийняття спадщини, належної недієздатній особі, лише з дозволу органу опіки та піклування; якщо спадкоємцями є недієздатні особи або особи, цивільна дієздатність яких обмежена, про видачу свідоцтва виконавцю заповіту нотаріус повідомляє відповідні органи опіки та піклування [8].

Оскільки значна чисельність недієздатних та обмежено дієздатних осіб, навіть за наявності у них офіційно призначених у судовому порядку опікунів та піклувальників, перебувають в інтернатних закладах, вкрай важливим документом є Типове положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2020 р. № 772 [10]. Окрім іншого, у ньому закріплено такі важливі в контексті питання опіки та піклування над повно-

літніми особами положення, відповідно до яких до призначення недієздатним підопічним та підопічним, цивільна дієздатність яких обмежена, опікунів та піклувальників опіку та піклування над такими особами здійснює інтернат, у тому числі шляхом вжиття заходів до поновлення або обмеження цивільної дієздатності підопічних. Інтернат у разі потреби вживає заходів для вирішення питань, пов'язаних з недієздатністю чи обмеженням цивільної дієздатності підопічних, які потребують опіки та піклування, та призначення їм опікунів або піклувальників. Значимим також є: закріплення вимоги про першочерговість прийняття до інтернату осіб, які потребують опіки та піклування, у тому числі під час вирішення питань про недієздатність чи обмеження цивільної дієздатності таких осіб; покладання на інтернат обов'язку щодо інформування органу опіки та піклування, на обліку в якому перебуває недієздатний чи обмежено дієздатний підопічний, та органу опіки та піклування за місцезнаходженням інтернату – про прийняття підопічного до інтернату; покладання на директора інтернату завдань із забезпечення взаємодії між інтернатом та органами опіки та піклування з питань опіки та піклування над підопічними, визнаними недієздатними чи цивільну дієздатність яких обмежено; забезпечення здійснення інтернатом опіки та піклування над підопічними, визнаними недієздатними чи цивільну дієздатність яких обмежено (у разі, коли таким особам не призначено законного представника); визначення, що контроль за діяльністю інтернату стосовно виконання ним завдань у сфері опіки та піклування над підопічними з числа недієздатних осіб та осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, здійснюють органи опіки та піклування, на обліку в яких перебувають такі особи [10].

Насамкінець, але мабуть чи не найважливіше, про наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999 р. № 34/166/131/88 «Про затвердження Правил опіки та піклування» [9] (далі – Правила опіки та піклування). Цей документ є чи не найбільш дискусійним з усіх законодавчих актів, дотичних до теми опіки та піклування над повнолітніми особами.

Його положеннями вже 24 роки регламентуються безліч напрямів діяльності органів опіки та піклування відносно повнолітніх осіб з потребою в опіці та піклуванні, які не регулюються жодним іншим нормативно-правовим актом. Водночас важливо зазначити, що в частині, яка стосується питання опіки та піклування над дітьми Правила опіки та піклування втратили свою силу 15 років тому з прийняттям постанови Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», якою затверджено Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини [4]. Крім того, Правила опіки та піклування містять низку положень, які суперечать нормам Цивільного кодексу України та Цивільного процесуального кодексу України.

Для вирішення окресленої проблеми, на нашу думку, потрібно передбачити в Цивільному кодексі України повноваження Кабінету Міністрів України щодо визначення порядку діяльності органів опіки та піклування щодо забезпечення, охорони та захисту прав недієздатних та обмежено дієздатних осіб і, відповідно, Уряду розробити та прийняти постанову про затвердження такого порядку.

Висновки. Підбиваючи підсумки вищезазначеному, у статті проаналізовано далеко не все коло тих нормативно-правових актів, норми та положення яких спрямовані на забезпечення, охорону і захист прав повнолітніх осіб, які потребують опіки та піклування. Очевидно, що відповідне законодавство є недосконалим та потребує вдосконалення. Аналогічний висновок стосується і практики його реалізації. Багато з існуючих проблемних питань в законодавстві на практиці зумовлені недостатньою увагою з боку органів державної влади до досліджуваної теми, що має своїм наслідком непоодинокі випадки порушення прав недієздатних осіб та осіб, дієздатність яких обмежена, і посягання на відповідні права. У зв'язку з цим вкрай необхідна політична воля та активна діяльність у напрямі забезпечення належного адміністрування досліджуваної сфери.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виборчий кодекс України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
2. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
3. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
4. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів України від 24 верес. 2008 р. № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#n15>
5. Право на участь у політичному житті осіб із проблемами психічного здоров'я та осіб із інтелектуальною недостатністю. К. : ВГО «Коаліція», 2011. 24 с.
6. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 черв. 2011 р. № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>
7. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 4 берез. 2004 р. № 269 і визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 22 берез. 2017 р. № 164. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2017-%D0%BF#n7>
8. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : наказ Міністерства юстиції України 22 лют. 2012 р. № 296/5. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>
9. Про затвердження Правил опіки та піклування : наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 трав. 1999 р. № 34/166/131/88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>
10. Про затвердження Типового положення про будинок-інтернат для громадян похилого віку та осіб з інвалідністю : постанова Кабінету Міністрів України від 2 верес. 2020 р. № 772. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-2020-%D0%BF#Text>
11. Про Консульський статут України : Указ Президента України від 2 квіт. 1994 р. № 127. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/127/94#Text>
12. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
13. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>
14. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3857-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text>
15. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лют. 2000 р. № 1489-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень шостого речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» від 20 груд. 2018 р. № 13-р/2018 у справі № 1-170/2018(1114/18). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-18#n37>
17. Сімейний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
18. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
19. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>